

Justus Pál ébresztése^{*}

Nincs szerencséje Justus Pálnak az „idővel” életének és életművének lezárulta (1965) óta sem.

A *Múltunk* olvasói számára persze aligha kell bemutatni alakját, több ízben „szerepelt” e hasábkokon. Születésének 100. évfordulója (1905. április 7.) alkalmából – amelyről egyébként alig vett tudomást a szélesebb nyilvánosság – 2005 februárjában a Kossuth Klub falai között emlékkonferenciát tartottak, s ennek előadásait, rövidebb és hosszabb múltidéző szövegeit – néhány új tanulmánnyal és a Justus szövegeiből készített szűk válogatással egybeszerkesztve – formálta kötetbe s jelentette meg a Magyar Lajos Alapítvány. A kötetke azonban, miként ezt a szerkesztők megjegyzik, csak három év múltán, 2008-ban jelenhetett meg. Ennek az írásnak a szerzője maga is egy újabb késlekedésben vétkes; így mire e sorok napvilágot látnak, közel hat év telt el a konferencia óta. A „történelmi idő” azonban mintha kárpótolna a „kronológiai idő” késéséért: napjainkban, 2010 végén a magyar szocialisták súlyos választási veresége után, egy még beláthatatlan távlatú jobboldali kurzus, ugyanakkor egy, a baloldal számára „morálisan jó időszak” küszöbén mintha minden korábbinál frissebb lenne ez a kötet és a mögötte felvillanó életmű – Justus Pál munkássága.

Nem úgy értem ezt, hogy Justus – roppant gazdag, értékes és sok vonatkozásban maradandó, de számos tévedést, illúziót és öncsalást is felmutató – teoretikus, publicisztikai, illetve politikusi-ideológusi életműve közvetlen útmutatásul szolgálhatna napjainkban. Mindazonáltal kérdései, elméleti válaszkísérletei, a kultúráról, a kapitalizmusról és a demokratikus szocializmusról írott tanulmányai, a modern marxizmusról megfogalmazott nézetei felkavaróan sok lényegi asszociációt, analógiát is keltenek olvasóiban: ami több, *mélyebb időszerűségre* vall, hogysen hatásosan „provokatív” idézetekkel, historizáló módszerrel vulgarizálni és aktualizálni kelljen őket. Azt a veszélyt viszont nem érzékelem, amiről Kulcsár Péter írt bírálólag a közelmúltban, hogy tudniillik „a szociáldemokrácia marxista-doktriner irányzata” képviselőjeként mintha „újabbban ismét divatba hozott” személyiség lenne Justus Pál.¹ Sőt, inkább a kettős amnézia nyomasztó: nem csupán az, hogy a konzervatív, keresztény-nemzeti szellemű történelemfelfogás iktatja ki őt (is) a nemzeti örökségből, hanem a progresszió sem tud igazán mit kezdeni vele. Hadd fo-

^{*} JEMNITZ János, SZÉKELY Gábor (szerk.): *Justus Pál*. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2008. 180 p.

¹ KULCSÁR Péter: Az eredeti és a kicsereált szociáldemokrácia. *Egyenlítő*, 2008/10. 26.

galmazzak élesebben: például a Kéthly Anna iránti tisztelet és az ő munkásságának feltárásával kapcsolatos mulasztások pótlása, az ő köztudatba emelésével kapcsolatos megannyi halaszthatatlan teendő sem szabad, hogy – a vele számos esetben élesen vitázó – Justus Pál háttérbe szorítását, netalán ismételt megbélyegzését eredményezze. Nem lehet tehát eléggé lelkesen és tisztelettel méltatni Jemnitz János kezdeményezését a Justus-konferencia megszervezése és a kötet megjelenítése ügyében, ahogy általában is tudományos és erkölcsi figyelmet, elismerést érdemel Jemnitz több évtizedes fáradhatatlan, áldozatkész küzdelme a nemzetközi és hazai progresszív, illetve szocialista örökség szakszerű kutatása, ébrentartása és felmutatása terén.

A 2008-ban megjelent kötet sokszínű. Mindenekelőtt kicsi, csupán hét darabból álló, de találó, érdemi és minőségelvű válogatást tartalmaz Justus műveiből, cikkeiből: jórészt az 1945 és 1948 közötti *Szocializmus*ból vett írásokat. Ezeken kívül különösen a *Marx–Engels válogatott tanulmányainak* 1947-es kétkötetes kiadásához írott *Előszó* közlése örvendetes; ez a ma már nehezen hozzáférhető és összefoglaló igényű írás jól láttatja Justus egész gondolatrendszerét és baloldali ethosát. Az eredeti Justus-szövegeket – a kötet bevezetőjén túl – tizenegy írás fogja közre, amelyek a 100. születési évfordulós emlékkonferenciához kötődnek. Vannak közöttük bensőségesen személyes s mégis objektív hangvételűek, Nyers Rezsőé, Fejtő Ferencé, Ferge Zsuzsáé (ő Justus testvéréről, Jeanról ír), Harsányi Iváné, Földi Tamásé, Susanne Milleré; sőt Jemnitz János is személyes emlékek idézésével vezeti be alapos szak tanulmányát.

Az írások másik füzére a konferencián elhangzott szakmai előadás, illetve néhány, azokhoz utólag csatolt munka. Jemnitz János és Strassenreiter Erzsébet terjedelmesebb pályaképeket nyújtanak Justusról, főleg az 1940-es évekbeli felfogásáról, szocializmus-értelmezéséről, politikai küzdelmeiről és tépelődéseiről. Természetesen szó esik az 1948-as fordulóról, a baloldal jórészének „a munkásosztály egysége megteremtéseként” hirdetett gleichschaltolásáról: a nemzetközi hidegháború kitörésével, Sztálin 1947-es politikai stratégiaváltásával összefüggően a Rákosi Mátyás dirigálta KMP csapdát állított a bontakozó demokráciának és az SZDP-nek, miközben a két munkáspárt közeledésének voltak objektív és szükségszerű motívumai is. Ebbe a csapdába – másokkal együtt – Justus Pál tiszteletre méltó elvhűségtől és távlatosságtól vezetett, ugyanakkor naiv-ideologikus önáltatással lépett bele, amiért hét éves börtönnel „fizettet”. Ezt a kérdést (s másokat is) olykor természetesen eltérő hangsúlyokkal értelmezik és értékelik a kötet szerzői, az em-

lítették mellett például az úgynevezett trockizmus témakörét, Justus 1930-as évek eleji radikális baloldali útkeresését izgalmasan, új adatokkal feltáró Konok Péter is. Csapody Tamás Justus Pál bori munkaszolgálatos hónapjait rekonstruálja; Gyarmati György pedig azt mutatja be (írásának alcímét idézve): „hogyan lett Justus Pál egy tervezett trockista per elsődrendű vádlottjából a titóista Rajk-per nyolcadrendű vádlottja”.

A kötet írásaiban természetesen az is szóba kerül, hogy a börtönből való szabadulása, illetve 1956 után Justus nem tért vissza a politikába, szerkesztő lett a Corvina Könyvkiadóban és – kiteljesítve korábbi irodalmi érdeklődését és érzékenységét – a saját versírásra és a műfordításokra koncentrált. Ez utóbbi tevékenységével, a Shakespeare-sonettek börtönévek alatti lefordításával foglalkozik a költő Szabó T. Anna érzékeny elemzése, amely kiter Justus fordításainak a Szabó Lőrincéihez való viszonyára is. A kötet bevezetője szerint a 2005-ös konferencián Tamás Gáspár Miklós is tartott előadást, „de az előadás írásos változata nem készült el”. Mindazonáltal Tamás Gáspár Miklós, aki legalább egy évtizede² szenvedélyes esszékkel törekszik betáplálni a hazai köztudatba a radikális baloldal, a szociáldemokrata örökség elfeledett értékeit (és dolgozik is egy hosszabb Justus-tanulmányon), egy, a kötetet népszerűsítő, egyúttal politikai hangsúlyú cikkben³ markáns tónusokkal rajzolja föl Justus alakját és jelentőségét, a szocializmus melletti következetes, antikapitalista hitvallását s azt, hogy „eltökélten antinacionalista, antifasiszta és diktatúraellenes volt”.

Számos elvi-politikai témát, illetve vitaszempontot lehetne kiemelni a kötetből, de erre aligha alkalmas ez a rövid ismertető. Izgalmas kérdés például Justus kapcsolata Kassák Lajossal és a magyar baloldali avantgárd, sőt underground kulturális mozgalmakkal – e témával újabban, örvendetesen több fiatal kutató is foglalkozik. Az elmúlt évtizedek és a közelmúlt drámai tapasztalatai tükrében újraértelmezhető a demokrácia és a szocializmus Justus Pál képviselte viszonya (jelszószerűen: „*ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért*”), főleg ahogy ő ezt az 1940-es évek derekán, egészen 1948-ig értelmezte: olykor „balról”, társadalombölcséleti érvekkel vitatva az akkori kommunista párt vezetőinek – nemegyszer valójában taktikai cinizmusból képviselt – tételeit, gyakorlatát.

² TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS: Szocdemek. *Népszabadság*, 2000. április 8. 21. és 23.; újraközölve in: AGÁRDI PÉTER (szerk.): *Kunfi Zsigmond. Új Mandátum*, Budapest, 2001. 378–384. Az azóta megjelent hasonló témájú kitérő cikkeinek adataival nem akarom megterhelni ezt a lábjegyzetet.

³ TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS: Kallódnak-e eleink? *Népszava*, 2010. január 4. 6. A cikk előzménye: VÁRKONYI TIBOR: Kallódó eleink. *Népszava*, 2009. december 24. *Szép Szó* – karácsonyi melléklet. 11.

Aligha méltányos élcelődni azon, hogy Justus politikai publicisztikájának, ideológiai nyilatkozatainak – esetenként szinte önszugesztíós, szómágiás, naiv és önveszejtő – jövendölései (például a szocializmus demokratikus, de mégis forradalmi tartalmú rendszerének közeli kiharcolásáról, a munkásegységről) *nem s főleg nem úgy teljesültek*, ahogy ezt ő remélte, akarta. Az elmúlt hét évtized világrendszer-változásai után és révén ugyancsak vitatható volt és maradt az a tétele, hogy a „fasizmus vagy demokrácia” mint történelmi alternatíva helyett (pontosabban ennek a mélyén) *az igazi választóvonal a „kapitalizmus kontra szocializmus” érték- és világrendjei között húzódik.*

Ezeknek a tételeknek az első mélyenszántó kifejtésére Justus 1942-ben írt, de csak 1945-ben publikált (újra azóta sem megjelent), történelemfilozófiai mélységű könyvtanulmánya, *A szocializmus útja. Az osztályháború új feltételei* vállalkozott (ebből csak a rövid előszót közli a mostani kötet). Az utóbb említett tételt (s egyéb megfontolásait is) – mutatis mutandis – tovább vitték Justus 1945 utáni tanulmányai, cikkei, belső pártvitákon és a Parlamentben tartott felszólalásai is, de ő mindig a konkrét történelmi pillanatokhoz és a vitaszituációkhoz alkalmazta, s aligha a kőbe vésendő, absztrakt tanok doktriner igényével fogalmazta meg őket. S különösen nem ítéltetők meg nézetei azzal a *post hoc ergo propter hoc* történetietlen módszerrel, amely az utókor történelmi tanulságait összekeveri az ok-okozati viszonyal, hogy tudniillik minden „rossz”, ami a szocializmus nevében vagy ürügyén később bekövetkezett, az eleve lejátszott, szükség- és törvényszerű lett volna, vagyis a kommunizmus marxi eszméibe genetikusan kódolt, társadalomfilozófiailag predeterminált volt.

Sőt: az információs társadalom multinacionális kapitalizmusa, a társadalmi szerkezet és a dolgozó osztályok, a tőke és a munka viszonyának az elmúlt évtizedekben végbement hatalmas átalakulása, továbbá az eddig megvalósult szocializmusok, illetve „szocializmusok” korai, torz volta, bukása, *a fundamentalizmus és a neofasizmus mai hulláma* mintha több mint fél évszázad múltán is új, váratlan fénybe vonná *Justus nem egy felismerésének* – legalább is meggondolandó – *érvényességét.* Hadd utaljak csupán a tőke manipulációs erejéről, a tekintélyelvűség és a szélsőjobboldal térhódításának a demokratikus tapasztalat és nevelés gyengeségével, a weimarizálódással összefüggő okairól, a parlamentáris jogállam sebezhetőségéről, a baloldal nem ritka önfeladásáról Justus által írottakra, s nem utolsósorban a Marx és Engels életművével kapcsolatos friss szellemű elemzéseire. Ugyanakkor egyes tételei ma még esendőbbnek, kiszolgáltatottabbnak tűnnek, mint annak idején. *A Marx–Engels-*

válogatás előszavának egyik markáns tétele, hogy nem elég a fasizmus felépítménye ellen küzdeni, hanem a gazdasági alapokat is gyökeresen meg kell változtatni ahhoz, hogy ne lehessen fasizmus, hogy helyette tartós és biztos demokrácia épüljön, s éppen ezért kell *megnyitni a szocializmus*hoz vezető utat.⁴ Történelemfilozófiailag, nagy világtörténelmi távlatból talán ma is ez a „helyes” álláspont, csak hogy nagyon nehéz akkor képviselni, amikor még velünk él a diktatórikus, bürokratikus, tekintélyelvű államszocializmus múltja, s bennünk lüktet a rendszerváltozás, a többpártrendszerű rekapitalizálódás időszak baloldali mozgalmának traumatikus veresége is. Ami az előbbit illeti: 1948-tól megtörtént ugyan a gazdasági alapok gyökeres megváltoztatása, „szocializálása”, ám erre a radikálisan megváltoztatott alapra *nem az* épült föl, amit Justus is őszinte meggyőződéssel és humanizmussal hirdetett, hanem egy új, szintén erőszakban fogant, milliók számára – és az eredeti emancipációs, szocialista eszményekre szintén – végzetesnek bizonyult, mértéktelenül elszabaduló (korántsem csupán az úgynevezett forradalmi) terrort működtető, de magát szocialistaként azonosító-definiáló rendszer. Egy olyan formáció, amelynek durvább változatát megtapasztalva keserű gúny fakadt föl József Attila versében: „Talán dűnnyögj egy új mesét, / fasiszta kommunizmusét”.⁵ Ez a fájdalmas történelmi tapasztalat akkor is megtöri a Justus hirdette elméleti tétel hitelét, ha egyébként megkérdőjelezhetetlennek tartjuk a államszocializmus – mint korai, felemás kísérlet – néhány társadalmi, emancipációs, modernizációs és kulturális vívmányát (mindenféle nosztalgia nélkül is), s ha egyértelműen elutasítjuk a fasizmus és a kommunizmus közös, „totalitáriánus” nevezőre hozásának divatos tételét.

Perújrafelvételt igényel Justus – évtizedek óta megbélyegzőként emlegetett – „*trockizmus*” is. Az antiszocialista, a kommunistaellenes ideológiáknak és történelemhamisításoknak – amelyek 2010 körül is konjunktúrájukat élik hazánkban – jól jön a baloldal egyes irányzatai közötti végletes küzdelem, a régi-új kirekesztés: nem a termékeny vita, hanem az egymást fő ellenségnek tekintő megbélyegző „igazságtétel”. (Trockij vagy Kun Béla meggyilkoltatása sem teszi „menthetővé” súlyos tévedéseiket, netalán bűneiket, viszont ez utóbbiak sem intézhetőek el a régi-új címkéekkel.) A kötetből is egyértelmű, hogy a „trockizmus” vádja koncepciók pertételként készült volna Justus ellen, mint ahogy az volt a „trockizmus” által megágyazott „titóizmus” is – Justusnak „az utolsó

⁴ JEMNITZ János–SZÉKELY Gábor (szerk.): *Justus Pál*. I. m. 33.

⁵ JÓZSEF Attila: *Világosítsd föl* (1936).

⁶ JEMNITZ János–SZÉKELY Gábor (szerk.): *Justus Pál*. I. m. 157.

szó jogán” elmondott önvádjából Gyarmati György idéz.⁶ Jemnitz János szerint állítólag Kádár János és Aczél György tovább is forgalmazta ezt a címkét Justusról, még ha meg is történt rehabilitációja.⁷ Azt, hogy mennyire nem elegendő sterilen elutasítani, tagadni, visszájára fordítani e vádak, Konok Péter tanulmánya bizonyítja: ő valódi – bár korlátozott – kapcsolódásokat is kimutat Trockij és Justus, illetve szellemi körének harmincas évek eleji baloldali radikális törekvései között. Konok konklúziója így hangzik: „A trockizmus csupán epizód volt Justus és társai életében. Nem is lehetett ez másként: az 1930-as évek végére maga Trockij is meglehetősen elszigetelt, kifakult próféta volt már, aki mindinkább egy nem létező világpárt pápájaként viselkedett, és menthetetlenül belebonyolódott saját dogmatizmusának mind nyilvánvalóbb ellentmondásaiba. Az a kritikai szellem azonban, amelynek a trockizmus egy időre formát és nevet adott, élete végéig Justus Pál fő jellemvonása maradt.”⁸

(Kénytelen vagyok ennél a kérdésnél felidézni egy emléket: a *Múltunk* megérdemli, s itt és most megteheti, hogy a trockizmus kapcsán teret adjon egy historiográfiai adaléknak. Írásos nyoma – tudomásom szerint – nincs annak a ténynek, hogy 1984-ben, az új szerkesztőséggel megjelenő, a kádári politika szocialista reformtörekvéseit támogató s ennyiben lojális arculata miatt széles körű értelmiségi bojkottal és ellenzéki támadással övezett *Mozgó Világ* augusztusi száma két tanulmányt közölt Trockijről, Krausz Tamásét és Rákai Istvánét,⁹ s ezekhez számos fotót, illetve illusztrációt csatolt. Az egyébként tárgyyszerű, mindenféle – akár csak kódolt – szovjetellenességtől, ilyen allúzióktól mentes írások azonban gyors és erélyes kultúrpolitikai beavatkozást váltottak ki: a Szovjetunióra, a magyar külpolitikai érdekeire hivatkozva a már kinyomtatott és terjeszteni kezdett számot bezúzták, és a Trockij-ciklust kihagyván belőle, át szerkesztették és újra nyomtatták. Aligha véletlen, hogy ebben az évben kíséreltek meg akadályokat görgetni a fiatal történésznek, Krausz Tamásnak az MSZMP KB Párttörténeti Intézetében való elhelyezkedése elé is, méghozzá azzal a vádként ható suttagó propagandával, hogy „trockista”. Szerencsére – a betiltással szemben – ez a káderpolitikai ellenakció már nem sikerült: Krausz az Intézetbe kerülhetett. Ám a történet ma is tanulságos adalék a késő Kádár-kor ellentmondásos viszonyaihoz.)

⁷ Uo. 96. és 113.

⁸ Uo. 94.

⁹ KRAUSZ Tamás: A Jelen és a Jövő képe. Egy elemzés tapasztalatai. (Megjegyzések a Trockij-jelenséghez.) *Mozgó Világ*, 1984/8. 18–24.; RÁKAI István: Trockij és az „útitársak”. *Mozgó Világ*, 1984/8. 32–37.

A Justus Pálnak emléket állító kötet izgalmas szellemi érték, segít a baloldali gondolkodás történelmi fedezetének korszerűsítésében, a mai szocializmusdiskurzusok tudományos alapjai megerősítésében, újraépítésében. A kötet azonban szerkesztési szempontból igen sok kívánnivalót hagy maga után. Nem akarok udvariaskodni: szakmailag ezer sebből vérzik. Okulásul s egyúttal a Justus-textológia és -kutatás előttünk álló feladatainak nyomatékosításául is szóvá kell ezt tenni. A hibákért ugyanakkor aligha tehető közvetlenül felelőssé Jemnitz János, akinek nem állt módjában a szövegek gondozása és az olvasószerkesztői munka elvégzése.

Elhibázott a kötet írásainak már a ciklusba rendezése is: az efféle gyűjteményeket illik a „főhős” eredeti írásaiból készült válogatással nyitni, s ezt követhették volna a kortársak emlékezései, majd a szakmai tanulmányok, függetlenül attól, hogy elhangzottak-e a konferencián vagy utólag születtek. Szomorúan kell tudomásul vennie az olvasónak a riasztóan sok nyelvi, szövegezési, tipográfiai, jegyzetkészítési hibát, a ténybeli tévedéseket és ellentmondásokat, a belső ismétléseket és a feltűnő hiányokat. Justus verseskötetének a címe például hibásan szerepel az 5. oldalon (a *Hét év börtön és harmincnyolc sor* legföljebb a rabságban írt kéziratosszerű füzetnek lehetett a címe, de nem volt a kezemben), a posztumusz megjelent, harmadik verseskötet címe valójában *Végrendelet*,¹⁰ ezen belül csupán az egyik ciklus kapta a *Hét év...* címet. (Az emlékkötet más pontján [114.] azért végre a helyes cím is említettik.) Jemnitz János – mivel neki magától értetődő – sem a bevezetőben, sem saját tanulmányában nem nevezi nevén Justus történelembölcseleti könyvét, *A szocializmus útját*,¹¹ csak „fasizmus-könyvként” emlegeti, ami persze jogos, de egy efféle – részben ismeretterjesztő, figyelemfelhívó, örökségápoló célú – kötetben hiba. (Igaz, az „Előszó helyett” közlése fölött, a 45. lapon szerepel a könyv címe.) Legalább említésre lett volna méltó Justus igényes ideológiai-politikai broszúrája,¹² amely az SZDP felszabadulás utáni kitűnő sorozatában, a *Szocialista Tudás Könyvtár*ban látott napvilágot.

Egy ilyen, mégoly szerény terjedelmű emlékkötetből nem hiányozhatott volna egy tömör válogatott bibliográfia Justus eredeti műveiről és a vele foglalkozó szakmai írásokról, illetve emlékezésekről. Erre annál is inkább szükség lett volna, mivel – az életmű nyilvánosságbeli „jegelt” halmazállapota ellenére – a rendszerváltozás körül, sőt a közelmúltban is komoly tanulmányok születtek Justus életművéről, elméleti és politikai

¹⁰ JUSTUS PÁL: *Végrendelet*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 215 p.

¹¹ JUSTUS PÁL: *A szocializmus útja. (Az osztályháború új feltételei)*. Népszava, Budapest, 1945. 183 p.

¹² JUSTUS PÁL: *Mi a szocializmus?* Népszava, [Budapest, 1945.] 23 p.

munkásságáról; ezekről nem csupán bibliográfiai, hanem tudományos értelmezési vonatkozásban, hivatkozásokban sem látszik tudomást venni a 2008-as kötet, nemhogy reflektálna rájuk.¹³ A gondos szerkesztéssel kiszűrhető hibák között említem, hogy Gyarmati György – egyébként pontos és „fájdalmas” – tanulmányában Illyés Gyula elhíresült verséből (*A magánszorgalmú kutyák*) rontottan, „önszorgalmú kutyaként” idéztetik s lesz azonnal agyon is csapva a találó metafora (160.). Számos rövidítés, betűszó nincs feloldva az első előfordulásnál sem, olykor hiányzik az indexált lábjegyzet (például 144.), s több magyarázó jegyzet is elkelt volna. A tájékoztató célú és a továbbkutatást segítő-ösztönző korrekt adatközlés azért is fontos, mert számos hibás információ van forgalomban; például az egyébként megbízható és széles körben használt, idézett szociáldemokrata kézikönyv szócikke¹⁴ szerint Justus 1948-ban elnöke lett volna a Magyar Rádiónak (holott „csak” alelnöke), s 1956 tavaszán szabadult volna a börtönből, ami pedig „már” 1955-ben megtörtént (így is súlyos törvénysértésként, brutális szellemi, egészségügyi és politikai következményekkel az áldozatra nézve).

Jócskán van tehát teendő, *igényes munkát követelő szakmai feladat* Justus Pál munkásságának tudományos feltárása, kritikai recepciója és – nem kanonizáló célú – népszerűsítése terén. Elvégre mégis csak az 1928–1948 közötti magyar baloldal egyik legnagyobb formátumú, eredeti

¹³ Csak futólagos s bizonyára hiányos bibliográfiaként: STANDEISKY Éva: A kultúra kérdései a Szocializmus című folyóiratban. IV. A népi demokratikus forradalomban. In: VASS Henrik–SPOS Levente (szerk.): *Műveltség, művészet, munkásmozgalom. Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiből*. Népszava, Budapest, 1982. II. k. 171–187. és 193–194.; TŰTŐ László: Justus Pál társadalomfilozófiai nézetei. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1986/5–6. 690–737. (változatai: Justus Pál „Szocializmus”-korszaka. In: KISS Endre–TŰTŐ László /szerk./: *A magyar gondolkodás 1944 és 1948 között*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990. 188–234.; Egy radikális szociáldemokrata. *Eszmélet*, 20. sz., 1993. december 104–124.); POROSZ Tibor: Justus Pál forradalmi szocializmusa. *Valóság*, 1987/8. 53–65. (bővebb változata: Justus Pál teoretikus munkássága. In: KISS Endre–TŰTŐ László /szerk./: i. m. 133–187.); STANDEISKY Éva: *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt irodalompolitikája 1945–1948*. Kandidátusi disszertáció. Kézirat, Budapest, 1986; STANDEISKY Éva: *A Magyar Kommunista Párt irodalompolitikája 1944–1948*. Kossuth, Budapest, 1987; MOLNÁR János: *A Szociáldemokrata Párt irodalompolitikája 1945–1948*. Kossuth, Budapest, 1987; ZÁGORY Edit: „Szocializmus” 1945–1948. In: KISS Endre–TŰTŐ László (szerk.): i. m. 107–132.; K. HORVÁTH Zsolt: A munkáskalokagathia pillanata. Költészet, társadalomkritika és munkáskultúra egysége: Justus Pál és a Munka-kör. *Café Babel*, 56–57. sz. (2008.) 141–153.; HUBAI László: Szociáldemokraták a demokráciáról 1944–1947. *Múltunk*, 2008/4. 134–147.; K. HORVÁTH Zsolt: Szubkultúrák forrásvidékén. Népi kultúra, munkáskultúra és baloldali közösségiség Vajda Lajos életműve körül. *Fordulat*, 7. sz. (2009. december) 47–64. Néhány új szemponttal és adalékkal bővíti a teoretikus és politikus Justus portróját, illetve a munkásmozgalmon belüli megítélésének históriáját HAJDU Tibornak a Justus-kötetről írott alapos ismertetője. *Századok* 2010/1. 235–238.

¹⁴ JEMNITZ János: Justus Pál. In: VARGA Lajos (főszerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 400–401.

szellemiségű és kortársai szerint varázsos karakterű teoretikusa volt, 1945 után az SZDP vezetőségi tagja, fő ideológusa és kultúrpolitikus, a *Szocializmus* tényleges szerkesztője. Abba a kreatív tehetségű baloldali intellektuel-politikusi sorba illeszkedik, amelyet a 20. század első felében a szociáldemokrata Szabó Ervin, Kunfi Zsigmond és Mónus Illés, illetve a kommunista Lukács György, Révai József és Molnár Erik fémjeléz – még ha itt és most nem mérlegeljük is tovább szerepüket. Bőven van még mit kutatni Justus franciaországi éveiről, publikációiról. Össze kellene gyűjteni 1945–1949 közötti parlamenti, pártkongresszusi és pártközi egyeztetőbizottsági felszólalásait, valamint stencilezett szociáldemokrata sillabuszait, amelyeket a szociáldemokrata pártnapok előadói számára készített. Előbb-utóbb talán – a jogörökös engedélyével – hozzáférhető, netalán publikus lehet börtönnaplója is. Elodázhatatlan Justus publikációi és a róla szóló szekunder irodalom megbízható repertóriumának összeállítása és nyilvánosságra hozatala. Akár melléklete lehetne ez a remélt munka egy, a jelenleginél alaposabb, gazdagabb, *szakmailag reprezentatív válogatásnak*, amely az *Együtt*, a *Munka*, a *Szocializmus*, a *Népszava* és más folyóiratok, lapok hasábjain 1927 és 1949 között megjelent gazdag tanulmányírói, bölcséleti és publicisztikai termésből állna össze, együtt az 1942-es könyvvel és a kéziratban maradt jelentős írásokkal, a jegyzőkönyvekből rekonstruált beszédekkel.

Ha „csak” annyi lenne az érdeme a 2005-ös konferenciának és a 2008-as kötetnek, hogy felkeltette egy igényes Justus-kiadás igényét, már megérte. De ennél jóval többet köszönhetünk neki: ráirányította a figyelmet erre a szélesebb közvéleményben s így a baloldalon is alig ismert kítűnő személyiségre, akiért emberileg is rajongtak kortársai. A kötet – továbbá – napjainkban „váratlan” időszerűséggel tudatosította: a magyar szociáldemokrata mozgalom baloldali, úgynevezett forradalmi szocialista szárnya (Justus önmagát is ide sorolta, s az irányzat önelnevezése volt ez) nem intézhető el a „kommunistáknak behódoló”, az „áruló”, a „kriptokommunista” jelzőkkel, ahogy ez olykor még a progresszióon belül is használatos velük kapcsolatban. Tévedései, súlyos következményekkel járó, történelmileg felelőtlennek bizonyuló döntései e csoport – még etikus – képviselőinek is voltak, illetve lettek, de – például és főleg – Justus szellemi, politikai és morális öröksége számos eleven, maradandó és példaszzerű művet, illetve tapasztalatot is magába foglal. Durva hiba a baloldali mozgalmak és eszmék történetét kutatva, ha – Krausz Tamás 1984-es kicenzúrázott tanulmányát idézem – összekeverjük az elemzendő személyiség vagy irányzat „elméleti és politikai-szociológiai vizsgálódásának gyakran eltérő logikáját és történelmi irányát”, illetve „amikor a kutató vagy az érdeklő-

dő, tájékozódni akaró olvasó az »elutasítás« és az »igazolás« természetlen végletei között szemléli a marxizmuson belüli áramlatok együttélésének és harcának történetét”.¹⁵ Ennek a vétségnek, illetve e módszertani-szemléleti hiba elkerülésének – szerintem – van utólagos, a jelenkori örökségdiskurzust minősítő szakmai és etikai következménye is. Ezért is olyan rokonszenves Fejtő Ferencnek a konferenciához küldött, a Justus-kötet elején közölt rövid 2005-ös levele: „Palit nagyon szerettem és becsültem mint igazi marxista szocialistát, még ha sokszor nem is értettem vele egyet, de kellemesen disputáltunk, és írásaiból is sokat tanultam. [...] Igaz ember volt, igaz zsidó, igaz magyar, igaz európai, igaz világpolgár, igaz forradalmár a szó leghumánusabb értelmében. »Fehérek közt egy európai« – ahogy József Attila mondta Thomas Mannról.”¹⁶

A Jemnitz János kezdeményezte összeállítás rákényszeríti olvasóját arra, hogy a 21. század második évtizedének küszöbén, megannyi trauma után elméletileg és történetileg is újragondolja a szocializmus világnézetét, értékrendjét és projektjét. Abban – enyhén szólva – nem lett igaza Justusnak, hogy „a szocialista társadalom kiharcolása [...] a ma élő generáció feladata”. De abban annál inkább, hogy a hiteles baloldal nem mondhat le e célról, a (megannyira átalakuló, innovatív) kapitalizmus rendszerének folyamatos kritikájáról és meghaladásáról. S hogy – ennek érdekében is – újra és újra fel kell tegyük a kérdést: mi is a szocializmus; illetve hogy vajon „»érvényes-e« a marxi elmélet ma is, amikor már egészen mások a társadalmi viszonyok, mint amelyek között keletkezett”.¹⁷ Justus politikus létére is – szokatlanul – megmaradt kritikai értelmiséginek. Pártelkötelezettségében is képes volt – nem tévedésektől mentesen, de – az intellektuális szigor szándékával elemezni. Ahogy könyve 1942. május 1-jén kelt előszavában írta: „Az utolsó két évtized szocialista elméletének kopár területére visszatérve, szomorúan kell megállapítanunk, hogy a legnagyobb rombolást, a legtöbb hamisítást nem az ellenségek, hanem a »hívek« végezték. Az őskereszténység nagy tragédiája, amelyet Polányi Károly 1912-ben jóslott meg a szocializmusra is, csak általuk teljesülhetett be. Másodszer lett a »lázadó rabszolgák harci vallásából – egyház és államvallás«. Így érthető e sorok írójának az a formailag ellentmondó, lényegileg azonban elég következetes magatartása, hogy az antimarxisztákkal szemben marxista, a marxistákkal szemben – híven a »moi, je ne

¹⁵ KRAUSZ Tamás: i. m. 19.

¹⁶ Fejtő Ferenc levele Jemnitz Jánosnak. In: JEMNITZ János–SZÉKELY Gábor (szerk.): *Justus Pál*. I. m. 9.

¹⁷ JUSTUS Pál: Előszó Marx és Engels válogatott tanulmányainak I–II. kötetéhez. In: JEMNITZ János–SZÉKELY Gábor (szerk.): *Justus Pál*. I. m. 34.

suis pas marxiste» tradíciójához – nem-marxista volt. Az itt következő és a tudományosság igényével fellépő tanulmány tehát minden irányban kritikus, nincs tekintettel egyéni vagy pártelfogultságokra, még a legszűkebb körben könnyen elérhető népszerűsége sem. Nem azért, mint ha nem volna meggyőződve a marxi tétel érvényességéről, hogy az elmélet csak akkor lesz anyagi erővé, ha a tömegeket megragadja. Viszont az elmélet csak akkor érdemi meg ezt a nevet, ha minden melléktekinet nélkül leleplezi a múlt teoretikus bűneit és kíméletlenül kiküszöbölve az elavult és hasznavehetetlen elemeket, az adott valóságot próbálja összefogni. [...] Talán tovább kellett volna érlelni és csiszolni az egészet, de türelmetlen vagyok. Adósságnak egy részét rovom le, elkésve, elégedetlenül önmagammal és osztályommal szemben. Sem egyéni, sem tudományos, sem a szó szűkebb értelmében vett politikai hiúság nem vezet, bár nem volt könnyű tőlük megszabadulnom. Szívesen adnám át névtelenül e kísérletet azoknak, akik számára készült, de nem tehetem. Vállalni kell a névnek a tanulmányt, s tanulmánynak a nevet. Mindkettő szerénységet tanult az ellenforradalom huszónhárom éve alatt: semmi mást nem akar, mint – Sorel szavával – osztályát érdektelenül szolgálni.”¹⁸

Agárdi Péter

Ellenkormányzás*

A Magyar Országos Levéltár által útjára indított forráskiadvány-sorozat újabb darabja Baráth Magdolna szerkesztésében 2009 év végén jelent meg. *A Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei, 1956. november 7.–1958. január 25.* címmel nyomdába került vaskos kötet egyszerre ábrázolja a forradalom és a szabadságharc utóvédharcait és a Kádár-

¹⁸ JUSTUS PÁL: *A szocializmus útja*. I. m. 6–8., illetve JEMNITZ JÁNOS–SZÉKELY GÁBOR (szerk.): *Justus Pál*. I. m. 46–47. Az eredeti szöveget abból a példányból idézem, amelyet Justus Lukács Györgynek ajánlott: „Lukács György elvtársnak, a legnagyobb élő magyar marxistának, kíméletlen kritikát kérve.” (A kötet az MTA Lukács Archívumában található.) A „kíméletlen”, de a két baloldali teoretikushoz egyaránt méltó, kölcsönös okulásul és távlatos tanulságul szolgáló kritikát persze megkapta (*Társadalmi Szemle*, 1946/2. 146–152.); Lukács bírálataiban egyébként 65 év után is látok jogos érveket. Persze Justus maga szintén vitakozott későbbi írásaiban a *Társadalmi Szemlével*, több esetben magával Lukáccsal is, akinek korábbi munkái egyébként – mindenekelőtt a *Történelem és osztálytudat* –, erősen hatottak az ő munkáira, például *A szocializmus útjára*. Azután 1949-ben Justus börtönbe, Lukács pedig – ideológiai perben – anatómia alá került.

* *Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei, 1956. november 7.–1958. január 25.* Szerkesztette, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: BARÁTH Magdolna. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2009. 1247 p.